

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА СИСТЕМАТИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ

АВТОРЕФЕРАТ НА ТЕМА:

**ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ВЯРА И РАЗУМ В СЪЧИНЕНИЯТА НА
ДРЕВНИТЕ ХРИСТИЯНСКИ АПОЛОГЕТИ**

Докторант:

Атанас Ваташки

Научен ръководител:

доц. д-р Димо Пенков

Професионално направление 2.4. Религия и теология

(Християнска апологетика)

София, 2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	4
Увод	4
Глава I. Древните християнски апологети: характеристика на епохата и идейно формиране	
1. Появата на древните християнски апологети и положението на християните в Римската империя в първите векове.....	14
2. Религиозно-философски климат в гръко-римската Античност.....	16
3. Библейски основи за отношението между вяра и разум.....	17
Глава II. Отношението между вяра и разум при древните християнски апологети (ранен период)	
1. Юстин Философ и Мъченик.....	20
2. Атинагор Атински.....	22
Глава III. Отношението между вяра и разум при древните християнски апологети (междинен период)	
1. Климент Александрийски.....	24
2. Квинт Септимий Флоренс Тертулиан.....	26
Глава IV. Отношението между вяра и разум при древните християнски апологети (късен период)	
1. Марк Минуций Феликс.....	29
2. Ориген.....	31

V. Заключение.....	34
VI. Самооценка на научните приноси.....	38
VII. Статии по темата на дисертацията	39
VIII. Други статии.....	40

Предговор

Изследването на въпроса за древните християнски апологети пренася изследвателя близо двадесет века назад, във времето на първите векове от живота на ранната Църква, изключително близо до земния живот на нашия Спасител Господ Иисус Христос. Този процес притежава свой духовен чар и обаятелност, а и е изключително интересен и плодотворен за тръгналия по него. Вглеждането назад в историята (и особено в християнската такава) може да бъде източник на мъдрост и поуки и за съвременния човек.

Друга причина да се избира тази тема е, че магистърската ми теза беше посветена на близък въпрос – този за вярата и науката. Чрез избраната тема на дисертационното съчинение, свързана с въпроса за отношението между вяра и разум, в известен смисъл продължавам работата в сходно изследователско поле – това, отнасящо се до рационалните способности на човека и връзката между тях и християнството.

Увод

Отношението между вярата и разума стои между тези въпроси, които най-често се представят като затруднение пред съвременния човек да приеме религиозната вяра. Той си задава въпроса дали може да вярва и едновременно с това да се счита за „разумен човек“. Представява ли вярата „сляпо“ и „абсурдно“ доверие, лишено от факти, както често тя е представена¹? Съвместима ли е тя с човешката способност да мисли и анализира, да познава? Може ли религиозната вяра да бъде разумна? Разумът има ли участие във възприемането на религиозните истини? Какво е било отношението към тези въпроси в историята на християнството? По-радикалните отрицатели на

---

¹ Вж. Бигович, Радован. Църквата в съвременния свят. София, 2013, с. 30.

религията дори не си задават този въпроси, защото си мислят, че „знаят“ отговора.

От друга страна и в друга перспектива вярата и разума са разбирани не само като конкретни понятия, отнасящи се до убеденост, доверие в Бога, приемане на истините на Откровението (вярата), както и до мисловно-разсъдъчната способност на човека (разума), а като метафори за религиозното и светското; в по-конкретен план: за християнството – от една страна, и философията и науката – от друга². Правилното разбиране за тях, още повече във време, попаднало в плена на рационализма, скептицизма и консуматорството и което се характеризира с безразличие или негативизъм към религията, е изключително важно за човека. Защото християнството не е просто набор от идеи, то е Божествената истина, дадена за спасението, за просвещаването на целия свят. Формулирането на православна позиция по проблема за религията и науката, вярата и разума е основна задача на православната апологетика, която в голяма степен изостава от разглеждането на тези въпроси на Запад. Погрешно е да се счита, че та са чисто „западни“. Ако това беше вярно, те нямаше да бъдат обект на размисли от мнозина християнски писатели, членове на Църквата. Тази тематика е свързана с всеки един човек, който си задава тези въпроси и търси решението им; всеки, у когото те предизвикват пречка за формирането на правилна позиция към християнството. Тези хора може да са както вярващи, така и невярващи и Християнската апологетика е обърната към всички тях. Съсредоточавайки се върху въпроса за отношението между вяра и разум Християнската апологетика изпълнява поръчението на свети апостол Павел, отправено към всички християни: „Бъдете всякога готови с кротост и

---

² Срв. Бигович, Р. Пос. съч., с. 29.

боязън да отговаряте всекиму, който иска от вас сметка за вашата надежда“³(1 Петр. 3:15).

Настоящето изследване цели да отговори на подобен род питання, които са съвременни – а това обуславя и *актуалността* на темата. Начинът, по който това се осъществява, е чрез фокусиране на вниманието върху древните християнски апологети и върху техния поглед към тези въпроси. Необходимо е да се разбере как те гледат на вярата, на разума и на отношението между тях и дали тяхната призма не е различна от някои съвременни разбирания; на това как те възприемат интелектуалната среда на тяхното време, каквато е философията. Разглеждат ли вярата и разума като противопоставящи се едни на други понятия, или смятат, че е възможно взаимодействието между тях? Предоставят ли техните възгледи по-скоро аргументи на съвременните отрицатели на религията, или пък, напротив, в полза на Християнската апологетика? На такива и подобни въпроси се цели да бъде отговорено в изследването.

Дисертационният труд „Проблемът за вярата и разума в творчеството на древните християнски апологети“ съдържа няколко измерения. На първо място тук стои въпросът за отношението, оценката на апологетите към разума и познанието, към рационалните способности на човека да разбира и опознава света, другите и самия себе си, и по какъв начин това отношение се разглежда през призмата на религиозната вяра – конкретно християнската такава. Дали тяхната позиция може да се обясни като „фидеизъм“, „рационализъм“, или е нещо различно? За по-пълното изясняване на въпроса за възгледа на древните апологети за съвместимост между вярата и разума, както и за формулиране на

---

³ Подробно за този цитат от свети апостол Петър, представляващ мотото на Християнската апологетика, вж. Стефанов, Стефан. „Вяра и разум“ като актуален богословски проблем. Велико Търново, 2005, с 29-35.

тяхната концепция за познанието, едно такова изследване не бива да ограничава до анализ на възгледите им за мисленето и логиката. Необходимо е да се погледне в пълнотата на перспективите, които съответните автори предлагат – мисленето, но също така и въпросите за богопознанието и нравствения живот на човека. Защото те са разбрали, че разумността ги води не само към правилна преценка за света, но и към истинно познание за Бога и добродетелен живот, съгласно заповедите на Твореца.

Втори пласт на изследването е отношението на древните християнски апологети към античната философия, или въобще към тогавашната култура и как тяхната възприемчивост към нея се пречупва през християнския им светоглед, както и какво въздействие оказва върху него. В този смисъл вярата се свързва с християнското учение, а разума – с философското търсене. Въпреки, че философията – която отразява търсенето на истината чрез силата на човешкия разум, има отношение към знанието и води към него, тя не може напълно да бъде идентифицирана със знанието. Тя е само един от пътищата към него. И както ще се види от разсъжденията на разглежданите автори, и вярата също е такъв път. Макар обаче заглавието на дисертационния труд да е свързан с отношението им към античната философия, то не се изчерпва с този въпрос. Заглавието също така не предполага (макар, че и не изключва) изчерпателно посочване на техни мнения за философията – в текста това е направено само дотолкова, доколкото би спомогнало за съставянето на ясна представа за тяхната принципна позиция към древната философия като рационално познание и за съставянето на представа за отношението ѝ към християнството.

Обект на изследването са древнохристиянските писатели, наричани апологети, които подегат мисията аргументирано да защитят основите на християнския светоглед. *Предмет* на дисертационния труд са идеите,

изложени в техните съчинения, които служат на тази цел. *Обхватът* на темата е периодът II-III в. По-конкретно той започва с написването на първите съчинения на св. Юстин Философ и Мъченик, тоест някъде около 50-те години на II в. и завършва с написването на „Против Целз“ средата на III в. В рамките на тези сто години са изследвани шестима автори: св. Юстин Философ и Мъченик, Атинагор, Климент Александрийски, Тертулиан, Марк Минуций Феликс и Ориген. Те са едни от най-емблематичните представители на тази група християнски писатели.

Изследването си поставя за *цел* не просто да „репродуцира“ възгледите на древните християнски апологети по определени теми (макар, че и това, само по себе си, не е лишено от смисъл), а да ги представи и изясни, показвайки, че както казаното преди близо две хилядолетия в миналото има значение за защита на християнството, така то може да има значение и да бъде полезно за съвременния човек, вярващ или не; да покаже, че идеите на тези автори могат, трябва, а и е най-естествено да бъдат използвани от богословската дисциплина Християнска апологетика при разглеждането от нея на въпроса за вярата и разума.

В изследването авторът си поставя следните *задачи*:

1. Да бъде анализиран историческия контекст, в който възниква явлението „християнски апологети“, както и да бъдат изяснени главните влияния, които вдъхновяват и спомагат за образуването на техните възгледи по поставения въпрос. Това трябва да бъде направено по начин, който не компрометира историческата истина, нито изкривява образа им на християнски писатели. Първата задача си поставяме за цел да бъде изпълнена в Първа глава, която притежава въводителен за изследването характер.

2. Да се изследва темата за отношението между вярата, разума и познанието в техните съчинения, както и изобщо за отношението им към античната

култура – намиращо най-вече израз в позицията им към древногръцката философия; както и как тези въпроси формират взаимовръзка с техния християнски светоглед. Втора, Трета и Четвърта глава, които представляват същинската част на изследването, са посветени на изпълнението на тази задача.

Главният научен метод, който е използван в дисертационното съчинение, е и основният за Християнската апологетика, а именно сравнително-аналитичният. Използван е също историческият, както и богатата гама от дедуктивни и индуктивни методи.

По време на работата изникна въпросът за това как да бъдат групирани християнските апологети, и съответно това е тема, отнасяща се до структурата на изследването. Обикновено в патрологичните съчинения християнските автори се разделят по критерий „местоположение“ – на източни и западни такива, според богословската школа, на която принадлежат – северноафриканска, александрийска и др., или според това дали творят през II или III в. Но подобен подход има съществени слабости. На първо място акцентирането на разликите между Изтока и Запада е способ, характерен за времето след 1054 г., а за периода на II и III в. то е все още неуместно. По това време по-голямата част от християните, независимо дали живеят на изток или запад, обитават все още рамките на една империя. И независимо на какъв език пишат – латински или гръцки, къде са родени, или в кой град творят, за тях от значение е, че се възприемат като единна общност. Освен това, някои апологети е много трудно да бъдат причислени към една или друга група. Например св. Юстин Философ и Мъченик според месторождението си Самария може да бъде определен като „източен“, но заради мястото на своята мисионерска дейност и на своята смърт – Рим, като западен. Най-удобна е хронологичната класификация, но нейната слабост става явна при опит да

бъдат класифицирани автори като Тертулиан и Климент Александрийски, които творят в рамките на двата века.

Именно решение на подобни проблеми търси предложеният метод на хронологична класификация на древните християнски апологети. Той е условен, не се среща в научната литература, а се използва с цел удобство и прегледност на работата. Те са разделени на три групи. В първата (ранен период) влизат авторите от II в. – като св. Юстин Философ и Мъченик, Атинагор, както и други апологети като св. Теофил Антиохийски, които не са част от настоящето изследване. Във втория (междинен период) са поставени писатели, които творят между II и III в.: Климент Александрийски и Тертулиан. В третата група (късен период) от изследваните автори попадат Минуций Феликс⁴ и Ориген. Тя се простира приблизително от края на творческия път на авторите от средния период (ок. 221 г.) до 313 г. (когато християнството става позволена религия в Римската империя). В този период попадат апологетични съчинения на неизследвани от нас автори като Лактанций (напр. неговите „Божествени наставления“).

Структурата на съчинението е съчетание от хронологичен и тематичен принцип. Подредбата на главите се определя на хронологичен принцип, който представлява рамка, в която тематично се разделят подглавите. Хронологичният принцип позволява по-ясно да изпъкнат вижданията на древните християнски апологети (като виждания на отделен автор), последователността и развитието в тях, а самите им възгледи са представени чрез тематичния подход.

---

⁴ Много е трудно е да се определи времето на написването на „Октавий“ – единственото запазено съчинение на споменатия автор. В дисертационното съчинение се подкрепя тезата за датировка през III в, което е и по-разпространения възглед в по-новите изследвания. При всички обстоятелства, ако един ден се докаже нещо различно, не би имало проблем, ако Минуций Феликс бъде поставен в друг период.

Дисертацията се състои от Предговор, Увод, четири глави, Заключение, списък на съкращенията и списък на използваната литература. В *Предговора* са отбелязани мотивите за избор на темата и основните трудности при написването ѝ. В *Увод* са разгледани въпроси като същност и актуалност на изследването, обект, предмет и обхват, цел и задачи, методология, структура, работна теза, направени са някои уточнения, както и е описана по-важната част от използваната литература, на която е направен кратък коментар. *Първа глава* е въводителна за дисертационното съчинение. На първо място е разгледано явлението християнски апологети – т.е. въпросът за тяхната поява и кои са те, в контекста на положението на християните в Римската империя. Така е разяснен историческия контекст на епохата и може по-добре се разбере отношението на апологетите (и въобще на християните) към окръжаващата ги действителност – понякога безразлична, а понякога доста свирепа. Извършен е и преглед на основните философски школи през Античността, което цели да бъде дадена представа за интелектуално-културната обстановка, характеризираща тяхното време. И последно, посочени са онези библейски идеи, които представляват основата, върху която древните християнски апологети формират своите възгледи по посочената тема. Във *Втора, Трета и Четвърта глава* се разглеждат християнски апологети съответно от ранния, средния и късния период на древната християнска апологетика, като е търсена максимално възможна изчерпателност. Освен идеите на древните апологети, към всеки от тях има част за живота и съчиненията им. Тя е дадена не, за да се удължава ненужно обема, а с цел да се контекстуализират по-ясно техните възгледи, наблягайки се на онази информация, имаща по-тясна връзка със заглавието на дисертационното съчинение. При анализа върху всеки един автор се обсъждат различни направления от неговата мисъл, имащи връзка с основната тема. Това намира израз в наименованието на параграфите, каквито

има към всяка една глава. В духа на заглавието на дисертационното съчинение се разглежда въпроса за отношението между вярата и разума в тесен смисъл (докато в заглавието е в разширен смисъл); както и този между християнското учение и античната философия (който пак намира отношение с предходния въпрос); както и за ролята на разума във връзка с познаването на Бога и във връзка с духовно-нравствения живот на човека. Накрая дисертационното съчинение завършва със Заключение и Използвана литература.

Според работната *теза* на автора на дисертационното съчинение, разумът е напълно съвместим с християнството. Неговата употреба е неотделима от възприемането на религиозните истини и тяхното въплъщаване в духовно-нравствения живот на човека. Вярващият християнин не само използва разума в рамките на своя религиозен живот, но също така е способен да признае наличието на верни рационални прозрения, налични у хората, не принадлежащи на християнството. Той намира мотивация за това в Самия Бог и в Неговото учение. Както ще покаже изследването, съвместимостта между християнската вяра и разума е засвидетелствана както в писменото Откровение, така и в творенията на древните християнски апологети. Тяхното виждане обаче не представлява просто едно методологично „примиряване“ на вярата и разума, отграничаващо сфери на тяхната приложимост, а предполага възпълването им, наличието им едно в друго.

В българската богословска наука най-сериозното изследване по темата на дисертацията е студията на проф. Илия Цоневски: *Древните християнски апологети и гръцката философия* (София, 1958). Студията разглежда петима автори от II в.: св. Юстин Философ и Мъченик, Атинагор Атински, Тациан, св. Теофил Антиохийски и Ермий.

От чуждестранната литература могат да бъдат посочени: проф. Константин Скворцов – *Философия отцов и учителей церкви (период апологетов)* – Киев,

1868; Henry Chadwick, *Early christian thought and the classical tradition. Studies in Justin, Clement, and Origen* (Oxford, 1966), Hamilton Timothy. *The early christian apologists and greek philosophy exemplified by Irenaeus Tertullian and Clement of Alexandria* (Assen, 1973) и др.

От направения преглед на литературата в дисертационното съчинение могат да бъдат изведени на преден план следните тенденции. Най-често разглежданията на древните християнски апологети се прави в патрологични съчинения, в които са отбелязани само основните тенденции при тях. Друго често срещано явление е да се извършват общи прегледи на богословието на някого от апологетите, на един или друг аспект от него. По-внимателен прочит на тези съчинения би показал, че на темата, обект на настоящето изследване, обикновено ѝ е посветен малък текст, обикновено подглава с размер не по-голям от 15-20 страници. Дори и при такъв раздел най-често е изследвана темата за отношението към древногръцката философия, а въпросът за вярата и разума (в тесен смисъл) и отношението между тях е игнориран.

Глава I. Древните християнски апологети: характеристика на епохата и идейно формиране

1. Появата на древните християнски апологети и положението на християните в Римската империя в първите векове

Думата „апология“ (ἀπολογία) произхожда от гръцката „ἀπολογέομαι“ – отговарям на възражение, защитавам⁵, която се отнася към съдебната защитна реч. Съприкосновението между християнството и нехристиянската среда през II в. довежда до необходимостта от написването на апологии, защитаващи християнството пред нея⁶. Последователите на Христовото учение се налага да потърсят обща основа с читателите им, както и да предприемат по-рационален подход, така че да бъдат разбрани⁷.

Древните християнски апологети живеят във време, когато християнството се утвърждава в съзнанието на хората и властите като отделна религия⁸, и съчиненията им носят печата на една по-враждебна към тях като християни среда. Техните съчинения са адресирани до императорите, езическото общество, или отделни негови представители. Има обаче основание в мнението на някои изследователи, че апологиите биха могли да служат на целта да запознаят по-слабо образованите и по-слабо опитни християни с подходящи аргументи, които те самите да използват при евентуални гонения

---

⁵ Евтимий (Сапунджиев), архим. Задачите на християнската апологетика – В: ГСУ-БФ, 1931/1932. София, 1932, с. 1.

⁶ Срв. Barnard, L. Justin Martyr. His life and thought. Cambridge, 1967, p. 1-2; Цоневски, Илия. Древните християнски апологети и гръцката философия – В: ГДА 1957/1958. София, 1958, с. 195-196.

⁷ Jaeger, Werner. Early christianity and greek paideia. Cambridge (Massachusetts), London (England), 1961, p. 27.

⁸ Ulrich, Jörg. Apologists and apologetics in the second century – In: In defence of christianity: early christian apologists (Early christianity in the context of antiquity). Frankfurt, 2014, p. 4.

и съд срещу тях самите⁹.

Появата на християнските апологети е свързана с променените обстоятелства на битието на Църквата. Вече мнозинството от нейните членове не са юдеи, а обърнати езичници, между които голяма част гръко-римско население. Това налага християнското послание да бъде изразено чрез нови мисловни форми¹⁰. От друга страна, заради растежа си християнството се превръща във фактор в Римската империя. А с това спрямо него започват да се насочват и първите критики на езическата интелигенция. Християнството във II и III в. живее в среда, която е още по-враждебна от преди това. В нея се пораждат различни клевети, отправяни към последователите на Иисус Христос. Те са отправяни от държавните власти, от римското общество, или от интелектуалния езически елит. Тези обвинения водят до презрение към християнството, преследването му, както и поставят пречки пред разпространението на спасителното му послание. Както отбелязва Лесли Барнард, появата на християнските апологети е свидетелство, че Църквата възприема сериозно тези лъжливи обвинения. Защитниците на християнството се стремят да ги опровергаят и да покажат, че това учение и неговите последователи не са чужди на обществения живот¹¹; християнските апологети също така желаят да демонстрират, че християнството не е просто един от многото култове в империята, а възплъщение на най-благородните учения на гръцката философия и представлява самата истина. За тази цел християнството се адаптира към тогавашните философски тенденции, без обаче това да води до замъгляване на неговите истини. По този начин древните апологети

---

⁹ Crehan, Joseph. Athenagoras. Embassy for the christians. The resurrection of the dead“ (Ancient christian writers, № 23). New York, N.Y/Ramsey, N.J. 1955, p. 3.

¹⁰ Павел (Стефанов), архим. Атинагор като християнски апологет“. София, 1974, с. 3.

¹¹ Това е една от темите в „Послание до Диогнет“. Срв. Послание до Диогнет, 5 (Изборник. София, 2001).

извършват не, както погрешно някои смятат, „елинизация на християнството“, а „християнизирание на елинизма“¹². Този исторически етап, осъществил синтез на античното знание и Откровението, може да се разглежда като начало на европейската средновековна философия¹³.

2. Религиозно-философски климат в гръко-римската Античност

Според определението на Виктор Кудрявцев-Платонов „главен предмет на философията съставлява изследването на въпросите за същността, последното основание и цел на всичко, което съществува“¹⁴. В Античността занимаването с нея е израз на човешкия стремеж към мъдростта и разумността. Тя се стреми към познаването на истината¹⁵. Да се изучават древногръцките философи е, по думите на християнския философ Джон Рейнолдс, виждане на най-доброто, на което човешкият разум и въображение, оставени сами на себе си, без Божественото откровение, са способни¹⁶. Че тя не представлява Божие откровение не означава обаче, че в определени аспекти е лишена от Неговото вдъхновение, както приемат и редица от древните апологети.

За да се добие по-голяма представа за възгледите на християнските апологети е необходимо да се хвърли известна яснота върху основните философски школи през Античността, както и върху някои религиозни течения, популярни през този период. Особено внимание е обърнато на тези прозрения на античните философи, които са обсъждани от християнските

---

¹² Barnard, Leslie. St. Justin Martyr. The First and Second apologies. Mahwah, New Jersey, 1997, p. 2; Barnard, Leslie. Athenagoras. A study in second century Christian apologetic. Paris, 1972, p. 10-11. Обобщение на отправяните обвинения срещу християните вж. у: Цоневски, И. Древните християнски апологети и гръцката философия..., с. 194-195.

¹³ Срв. Бояджиев, Цочо. Историко-философски изследвания, т. II. Средновековие, 1. София, 2019, с. 12.

¹⁴ Кудрявцев, Виктор. Началните основания на философията. София, 1900, с. 7.

¹⁵ Reynolds, J. Reynolds, John. When Athens met Jerusalem. Downers Grove, Illinois, 2009, p. 165.

¹⁶ Reynolds, J. Op. cit., p. 24.

апологети или поясняват техни изказвания, и които ги доближават по пътя на разума до християнството. В тази връзка в дисертационното съчинение е направен преглед на ученията на Сократ, на платонизма, стоицизма, аристотелизма, епикурейството, както и на гностицизма.

3. Библейски основи за отношението между вяра и разум

Противно на внушения, произхождащи главно (но за съжаление не само), от секуларизираната мисъл, според които вярата и разумът/знанието непременно са в остър конфликт, в рамките на християнското познание липсва антагонизъм между тях. В Свещеното Писание е налице не само честа употреба на понятието *вяра*, но и на такива като *ум*, *разум*, *мъдрост*, *истина*. Но те не просто се използват, а се ценят. Това е съвсем естествено за библейската традиция, в която вярата и разумът нито се противопоставят, нито пък се разглеждат като самодостатъчни в някакъв ареал на познанието. По-скоро и разумът, и вярата, които произхождат от един източник – Исус Христос¹⁷, формират християнския познавателен процес. Във всеки един момент те се възпълват едно в друго и нито вярата е наистина такава без разума, нито разумът е наистина разум без вярата¹⁸.

В православната мисъл ударението не е върху разграничаването на вярата и разума, дори не е и толкова върху техния синтез, колкото върху немислимото им съществуване едно без друго¹⁹. Така, по думите на св. Григорий Палама:

---

¹⁷ Срв. Зенковски, Василий. Основи на християнската философия. Велико Търново, 2000, с. 63-64.

¹⁸ В българската богословско-апологетична мисъл различни въпроси, отнасящи се до вярата и разума, са засегнати от архим. д-р. Евтимий Сапунджиев в неговия сборник, озаглавен „Вяра и разум: Апологетически статии“. Русе, 1940. Вж. също Пенков, Димо. Вяра и знание. В: Религиозна идентичност и светоглед: Човекът в европейската цивилизация на XXI в. София, 2019.

¹⁹ Срв. Пено, Здравко. Основи на православната вяра. Катихизис. Велико Търново, 2008, с. 63.

„вярата не е безумие, а знание, превъзхождащо всяко разбиране“²⁰. А св. Василий Велики добавя, че „Този, който вярва, той също и познава“²¹. Отец Василий Зенковски обяснява: „За разлика от позицията, която заемат двете разклонения на западното християнство, ние... категорично отричаме възможността вярата да бъде обособявана от знанието... Вярата на апостолите... ни най-малко не допуска разграничаване от и противопоставяне на разума – тя е „знание“, намиращо се в живо съгласие с обикновеното знание“²².

На основание на Библията могат да се извадят следните заключения. Вярата не трябва да се разглежда като стояща в опозиция на разума и знанието. В Свещеното Писание не съществува и противопоставяне между познанието чрез разума и това посредством опита (каквото има например във философията на Просвещението). От него е видно, че знанието има Божествен произход – Господ Иисус Христос е източник на знанието. Разумът се отнася не само до мисленето, но и до нравствения живот. Той може да се развива, да се преобрази чрез Божията благодат. Не вярата, а неверието и неподчинението на Бога е проява на неразумност. Основата за създаването на синтез между християнството и философията е положено в самото Свещено Писание най-вече чрез употребата на термина „логос“ и проповедта на Ареопага. Цялостното отношение на Библията към разума и знанието е положително, без обаче те да са въздигнати до статута на идол, както това се случва в съвременността, особено на Запад.

Същевременно, пълноценно разбиране за отношението между вярата и

²⁰ Св. Григорий Палама. Триади в защита на свещенобезмълвстващите, II, 3, 43. Света гора, Атон, 2011.

²¹ Цит. по: Пено, З. Пос. съч., с. 63.

²² Зенковски, В. Пос. съч., с. 40.

разума може да има само в Църквата, в приобщаването на човека към нея и придобиването на „ум Христов“ (1 Кор. 2:16). В противен случай, както отбелязва о. Василий Зенковски, обособяването на разума и вярата е неизбежно²³.

---

²³ Срв. Зенковски, В. Пос. съч., с. 69.

Глава II. Отношението между вяра и разум при древните християнски апологети (ранен период)

1. Юстин Философ и Мъченик

Свети Юстин Философ и Мъченик († ок. 165 г.) е един от първите християнски апологети въобще и е считан за най-видния от тези на II в. Това го поставя като родоначалник на все още формиращата се богословска мисъл в нейното отношение към заобикалящия свят, към езическата култура. В някои от своите възгледи – като този за християнското отношение към философията, или за метода на тълкуване на Стария Завет, св. Юстин става обект на подражание от следващите църковни писатели и свети отци на Църквата. В този смисъл приносът му към развитието на християнското богословие е изключително значим. А мъченическата му смърт в Рим се превръща в едно свидетелство за целия му живот. Запазените му творби включват две апологии, както и „Диалог с Трифон юдеина“.

Няколко идеи на св. Юстин открояват неговата мисъл. На първо място, той защитава уникалността на християнското откровение, описвайки го като истинска философия или Божествена такава, превъзхождаща всяка друга. Най-ценното във всяка философия е стремежът ѝ да се постигне единство с Бога, както и търсенето на истината и благочестивия живот. Тези тенденции, в частичен план, са налични у някои антични мислители, и тук се среща друга важна особеност на мисълта на християнския апологет. Философите достигат до тях чрез рационално прозрение, дължащо се на това, че Логосът се намира в тях, а и изобщо във всички хора. По този начин всяко разумно, истинно прозрение, в миналото и бъдещето, получава положителна, християнска оценка, и съответно и одобрение за неговата употреба в християнски контекст. Същевременно свети Юстин извършва християнска интерпретация на един

възглед, имащ важно място в античната мисъл, разбирайки логоса обаче не просто като рационален принцип или нематериален ум, а като Въплътеното Божие Слово, като Божествен Разум, Който е истинският Бог. Той приема, че Господ вдъхновява познаването на истината у всички хора. И онези, които живеят преди Въплъщението, но бидейки причастни на Логоса, достигат в определена степен до истината, той нарича „християни преди Христос“. У някои от тях (като напр. Сократ) християнският апологет открива паралел между преследването им, и гонението срещу християните в негово време.

Търсенето на истината отстрана на св. Юстин, преминало през известните школи от неговото време, води до пускане на котва в пристана на Божествената философия – християнството. Той продължава да бъде философ и след приемането му, но вече е станал християнски философ. Бидейки един от първите християнски апологети, неговите идеи оказват изключително голямо влияние при формирането на оценката на християнската мисъл към проблемът за вярата и разума, както и за отношението на християнството към философията. От неговия възглед следва, че езическата мисъл (независимо от недостатъците, които тя има) във всичките ѝ прояви – философия, култура, дори религия, в своите истинни прозрения и изводи представлява едно доближаване до Бога чрез разума; доближаване, което е подкрепено и насърчавано от Него. Това търсене открива пълнотата на истината в лицето на Господ Иисус Христос. Виждайки философията, поне в известен смисъл, като подготовка на елините за приемането на Иисус Христос²⁴, възгледите на християнския апологет могат да бъдат считани за предшественик на по-детайлно разработените такива на Климент Александрийски.

---

²⁴ Срв. Ulrich, J. Justin Martyr..., p. 62.

2. Атинагор Атински

На основание на сведенията, с които разполагаме, може да се приеме, че Атинагор († II в.) първоначално е философ от платоническата школа на академиците; че след приемане на християнството продължава да носи философска мантия и да счита себе си за философ; както и че е автор на апология, отправена до императорите Марк Аврелий и Комод. Също така е възможно да е първи ръководител на Александрийското катехизическо училище. Двете запазени произведения от него са „Застъпничество за християните“ и „За възкресението“.

Своята апология на християнството Атинагор Атински развива в контекста на преследванията срещу християнството. Неговата крайна цел е да убеди римската власт, общество и интелигенция, че те трябва да бъдат прекратени. Едно от главните обвинения срещу християните е това в атеизъм, т.е., че не почитат боговете, които държавата и народът почитат. Това обвинение дава повод на християнския апологет да разясни едно от най-важните християнски учения, което отличава християнството от езическата околна среда – това за монотеизма. Своята защита на монотеизма, Атинагор изгражда чрез обосноваване по път на разума. В неговия подход важно място намира позоваването на философски писатели – личности, които говорят на езика на тогавашното езическо общество и което би ги разпознало и възприело като авторитети.

Елинската религия според Атинагор не изпълнява критериите на разума за това какво представлява истинската божественост. Той приема, че Бог може да бъде разбран в определена степен чрез разума. Разумът ни води към идеята за несътвореност на Бога и сътвореност на материята, към тази за Божествено безсмъртие и към отхвърлянето на идолопоклонството. Разумът дава и

надеждна основа за вяра във възкресението на човека, учение, разкрито ни чрез Откровението. Разумът също така свидетелства, че клеветите срещу християните и преследването им са абсурдни. Изобщо действията, които не са ръководени от разума, довеждат до такива, които са лишени и от справедливост.

Според Атинагор Атински дори необлагодатеният, т. нар. „природен разум“, може да достигне до познанието на определени истини за Бога и някои древногръцки философи (като Платон) са пример в това отношение. Тези истини са проява на мъдрост, но земна такава. Тя достига по умствен път до някаква правдоподобност. Но по-високо от земната мъдрост стои небесната, към която Атинагор отнася Свещеното Писание. В Откровението е налице пълната истина и това го отличава от земната мъдрост.

Също като свети Юстин, и Атинагор преди обръщането си е философ, който след като приема християнството продължава да носи философската мантия и да се счита за християнски философ. Търсенето на допирни точки с античната мисъл, но и стремежът към обективна преценка за нея, са общи черти и за двамата. Такава е и отдаването на предпочитание на Платоновата философия спрямо другите антични системи. Атинагор обаче е малко по-сдържан в заключенията си, поради което и те не са така ярки. Същевременно този християнски апологет поставя по-голям акцент върху обосноваването на християнските истини по пътя на разума.

Атинагор е един от най-изявените християнски умове от II в. Той е свидетелство, че християнството, независимо, че притежава пълната истина, би могло да се вгледа наоколо и да оцени стойностните елементи във външните на него сфери. Конструктивният подход на Атинагор демонстрира, че античната мисъл би могла да се използва в служба на християнството, без това да води до компрометиране на християнската идентичност на автора.

Глава III. Отношението между вяра и разум при древните християнски апологети (междинен период)

1. Климент Александрийски

Тит Флавий Климент († ок. 216 г.), останал в църковната история с названието „Александрийски“, е един от най-видните представители на Александрийското катехизическо училище. Той е катехизатор, богослов и апологет. Никой от християнските писатели преди това не написва толкова, колкото него. Смята се, че е роден някъде ок. 150 г., както, и че е с елински произход. Вероятно е роден в езическо семейство като християнството приема на по-късен етап от живота си. В църквата Климент Александрийски заема служението на презвитер. От Пантен получава честта да подготвя катехумените, а след неговата смърт става ръководител на Александрийското училище. Там негов ученик е бъдещият християнски апологет Ориген. Почива около 216 г. в Антиохия. Най-известните съчинения на Климент Александрийски са „Увещателно слово до езичниците“, „Педагог“ и „Стромати“.

В първите три века след Христос няма християнски апологет, който да изказва по-положителен възглед за древната философия, както и за нейната съвместимост и сходство с християнското учение, от Климент Александрийски. Търсенето на причините, водещи до тези факти, за него е от по-малко значение, отколкото самите факти, а именно че такава съвместимост е възможна, а такава сходство – реално. Макар, че и други древни християнски апологети са изразявали подобни размишления за философията, никой от тях не е правил това толкова изящно, подробно и убедително.

Климент Александрийски развива своите виждания не заради някакъв

„еклектизъм“²⁵, нито защото иска да направи от вярата „величествена философска система“²⁶. Мисионерският мотив да свидетелства за Евангелието на философския език на гърците със сигурност има определено значение, но и не трябва да се надценява, защото Климент е наистина дълбоко уверен в нещата, които пише. Климент Александрийски е може би най-последователния сред древните християнски апологети изразител на идеите на св. Юстин Философ и Мъченик, бидейки обаче много по-пространен в разсъжденията си. Макар, че не го казва изрично, той определено би се съгласил със св. Юстин, че всяка истина, дори и казана в нехристиянска среда, принадлежи на християните. Идеите на Климент Александрийски определено са в тон с тези на Мъченика, но и ги надграждат. Климент Александрийски е склонен да приема схващането, че семето на Логоса е посято сред всички хора и особено сред философите, но при него тази разумно-просветляваща дейност на Словото вече се разглежда като Божи завет с гърците, подобен на сключения със старозаветните хора, който ги води към спасение. Това изглежда смело твърдение, но отразява нагласата на Климент, който е дълбоко пронизан от убеждението, че Бог промисля добро за целия свят, за всички хора. Бог винаги насочва хората към Себе Си, без значение дали те са езичници или християни, гърци или варвари, мъже или жени. Резултат от Неговия промисъл е както Стария Завет, сключен с евреите, така и философията, дадена на гърците.

Писменото слово на християнския писател свидетелства за широките му познания, за просторната му и диалогична мисъл, за облагодатения му с

---

²⁵ Или поне не представлява „еклектизъм“ в смисъл на синкретизъм, предполагащ някаква недостатъчност на християнството, допълвана от външен източник – срв. Ashwin–Siejkowski, P. Op. cit., p. 79-80.

²⁶ Такова е мнението на С. Лила – срв. Clement of Alexandria..., p. 232.

Божията благодат интелект. Своите мисли той развива по начин, който не компрометира фундаменталните основи на християнската вяра и не накърнява нейното послание към невярващия свят.

Когато говори за истинското познание, в отличие от фалшивото такова на гностиците, Климент Александрийски няма за цел да конкурира едно познание с друго. На еретиците-гностици той желае да покаже по най-категоричен начин, че претенциите за познание, които не намират отражение в една чиста, православна вяра в Бога, и праведен живот според Него, не могат да бъдат защитени; а на езичниците: че истинското познание, мъдрост, истина, произтича от истинския Бог и съответно принадлежи най-вече на тези, които Го познават.

2. Квинт Септимий Флоренс Тертулиан

Квинт Септимий Флоренс Тертулиан е един от най-видните представители на Северноафриканската школа християнски мислители. Тертулиан има много добро за времето си образование, конкретно – юридическо и риторическо, и е добре запознат с гръцкия език, философия и митология, както и с различни науки. По професия е адвокат. Приемането на християнството е преломен момент в живота му, който довежда до яркото му разграничение от всичко, което е свързано с езичеството и същевременно е противно на новите, възприети от него християнски убеждения. Тертулиан написва множество съчинения, изясняващи пунктове от християнското учение и защитаващи го от нападките на външните. За съжаление на по-късен етап от живота си, той напуска Църквата и преминава към сектата на монтанистите. Съществуват мнения, че е възможно в края на живота си да се е върнал в Църквата, но това не е много сигурно. Най-важни за настоящето изследване са неговите съчинения „Апология“, „Опровержение на еретиците“, „За плътта Христова“, както и „За покаянието“.

Тертулиан е известен със своето враждебно отношение към философията и конкретно с идеята, че не може да има нищо общо между Атина и Йерусалим, тълкувани като философията и Църквата. Но един по-широк поглед върху тази му мисъл и въобще върху съчиненията му, показва, че той няма за цел да противопоставя *цялата* философия на християнството. Тертулиановата теза е, че двете са много различни (по презумпция: че християнството стои много по-високо от нея) и че не трябва да се смесват, че не трябва истините на християнството да бъдат тълкувани през призмата на философските учения. Неговите мисли са призив за критичност в преценката за философията и употребата ѝ в християнски контекст. Апологетът се притеснява от „превзетите културни представи, според които истината на Откровението трябва да бъде подлагана на интерпретациите на философите”²⁷.

Друга изопачавана мисъл на Тертулиан е приписването му на „вярвам, защото е абсурдно“ (*credo quia absurdum*). Той не се изразява точно по този начин, но още по-важното е, че не влага подобно значение на думите си. Той говори за невъзможността, за немислимостта на възкресението по чисто човешки критерии, а не за абсурдността на вярата *въобще*. Християнският апологет разглежда възкресението като невъзможно не в смисъл като неосъществимо, а като *немислимо за ума на човека*, като нещо, което надхвърля неговата способност да го *проумее*, като нещо, което човекът не може да възприеме без помощта на благодатта²⁸, без разумът му да е просветен от нея. Възкресението е истина на Откровението.

Самият Тертулиан има високо мнение за разума. В съчинението си „*За покаянието*“ християнският апологет отхвърля разпространени мнения за същността на покаянието, които признава, че и той самият някога е поддържал.

²⁷ Йоан Павел II. Енциклика вяра и разум, *fides et ratio*. София, 1999, с. 52, 56.

²⁸ Срв. Флоровски, Георги. Философия и богословие. София, 2012, с. 19-20.

Това предишно състояние го определя като да пребиваваш „в слепота, без Божията светлина“. Тертулиан казва, че имащите такива погрешни мнения за покаянието, са толкова далече от него, колкото са далече от *Самия Източник на разума*²⁹. Ако езичниците биха приели Бога, *Източникът на Разума*, те биха *разбрали* (не само умствено, но чрез живота си) съкровения смисъл на покаянието, който става ясен в Църквата. По думите на християнския апологет: „Разумът, всъщност, е дар от Бог, доколкото няма нищо, което Бог като Творец на всичко да не е осигурил, дал и наредил с разум – няма нищо, което Той не е пожелал и не би следвало да бъде прието и разбирано чрез разума“³⁰.

За съжаление в историята Тертулиан остава известен по-скоро с изолирани, превратно цитирани или не, но със сигурност (често) погрешно интерпретирани свои мисли, а не с целостта на своите виждания. Донякъде вина за това носи самият той, както поради резкия си, на моменти изглеждащ много категоричен изказ, така и заради своята несистематичност в мненията. Това създава трудности за изучаващия неговото наследство, а какво остава за обикновения човек. Във всеки случай трябва да се обобщи, че дори Тертулиан да трябва да се класифицира като „фидеист“, то той не счита своята вяра за безумна, абсурдна, неразумна, сляпа, а поставена на твърдите основи на Божествения Разум и в съгласие с човешкия такъв – „безумна“, „абсурдна“, „неразумна“ и „сляпа“ би могла да бъде тя само в очите на невярващия, в непросветения от Божествената мъдрост човек. Точно на този човек и на неговото просвещение са посветени Тертулиановите съчинения.

---

²⁹ Срв. Tertullian. On repentance, I, 1-2.

³⁰ On repentance, I.

Глава IV. Отношението между вяра и разум при древните християнски апологети (късен период)

1. Марк Минуций Феликс

Марк Минуций Феликс († III в.) е роден в Северна Африка. На база на единственото му запазено произведение му „Октавий“ по косвен път може да се приеме, че той принадлежи към добре образованите горни слоеве от населението, както и че има добри познания по риторика, философия, литературна история и религия³¹. Първоначално е езичник, но в зряла възраст се обръща към християнството. Обръщането си описва като процес на издигане отвъд разпръскващите се мъгли и бездната на тъмнината и като влизане в светлината на истинската мъдрост³².

Способността за разсъждение и разбиране по природа принадлежи на всички хора, визирайки, без да го споменава, учението за Божия образ у човека. Разумът отличава човека от животното и го прави способен да познае истините за Бога и да Му подражава в своя живот. Наличието на разум у хората е предпоставка да доловят красотата и хармоничността на природата, както и да познаят, че е сътворена и управлява от един съвършен Разум.

Отговаряйки на своите езически критици, които нападат християнската духовна представа за поклонението на Бога, според Марк Минуций от първостепенно значение е да се посветим на Бога с нашите умове и да Му принесем „честно сърце, чист ум и безукорна съвест“.

Като множество други древни християнски апологети, и Минуций Феликс

---

³¹ Mathiassen, Svend. Minucius Felix, Octavius. In: In defence of christianity: early christian apologists..., p. 186-189.

³² Срв. Marcus Minucius Felix. Octavius, 1.

възприема християнството като истинската философия, или истинската мъдрост. Тя се засвидетелства както с учението на християните, така и с техния свят живот. В различни учения на философите, особено това за Бога, се наблюдават искри на истината, доближаване до нея. Марк Минуций Феликс е склонен да направи заключението, че е така, понеже античните философи са били християни – виждане, което притежава и св. Юстин Философ и Мъченик.

Макар, че Марк Минуций Феликс е античен писател, неговото време не е много по-различно от нашето. Сред философските му опоненти има политеисти, скептици и атеисти. И неговата мисъл е актуална и днес. Тя е свидетелство, че „Просвещенското“, но и постмодерно обвинение срещу християните за несъвместимостта на вярата им с разума, е дълбоко погрешно. Марк Минуций Феликс изгражда здрава връзка между тях, посочвайки, че разумът е Божествен дар за човека, който хората трябва да развият, и който в крайна сметка ни води към Него, Който Самият е съвършен Разум. И разглеждайки творението, чрез дадената ни способност да мислим и разбираме, вслушвайки се в Божествения глас на Откровението, чувайки Неговия глас в заобикалящия ни свят, както и в собствената си душа, човекът би могъл да пусне котва в пристана на Бога.

Подходът на Минуций Феликс към елинската философия е градивен и поставя основа за мост между класическата култура и християнството и е подходящо средство за евангелизация на образованите слоеве от римското общество – целевата аудитория на неговия „Октавий“. Според Свенд Матиасен, аргументът на Минуций Феликс и въобще на мнозина християнски апологети, че някои от философите и поетите са били християни преди Христос, е силен и „дарява християнството с една вечна непреходност от зората на вековете и заедно със пророчествата от Стария Завет съставя един

непреодолим аргумент за неговата истина“³³.

2. Ориген

Именитият християнски апологет е роден през 185 г. в Александрия, в християнско семейство. През 202 г, неговият баща Леонид претърпява мъченическа смърт по време на управлението на Септимий Север. На 18 г. младият Ориген е назначен от епископа на Александрия Димитрий за ръководител на Александрийското катехизическо училище. Около 228 г. е ръкоположен за презвитер от св. Александър Йерусалимски и Теоктист Кесарийски. Заради конфликт с епископ Димитрий ок. 230 г. напуска Александрия и отива в Палестина. Там ръководи Кесарийското училище, а негов ученик става св. Григорий Неокесарийски (Чудотворец), когото Ориген обръща в християнството. Самият св. Григорий описва своя учител като „вдъхновен мъж“ и „философски учител“. Християнският богослов загива като изповедник на Християнската църква през 251 или 253 г., в гонението срещу християните при император Деций. Срещу него, бидейки вече в преклонна възраст, са приложени ужасни мъчения. Те обаче не успяват да сломят вярата му. Той е пуснат от затвора, но не успявайки да се възстанови от преживения ужас, по-късно умира.

Ориген е най-именитият апологет на Църквата в древността и безспорно един от водещите християнски богослови изобщо. „Нито един от църковните учители от първите три века не е проявил в такава широта богословско знание във всичките му разнообразни отрасли, както това сторил Ориген“³⁴ – пише църковният историк Павел Малицки. Неговите най-значими за настоящето изследване съчинения са „Против Целз“, както и „За началата“.

Според възгледа Ориген християнската апология е рационална дейност на

³³ Mathiassen, S. Minucius Felix, Octavius..., p. 193-194.

³⁴ Малицки, Павел. История на християнската църква, т. 1. София, 2007, с. 173.

мислеция християнин, но също така тя има нужда от Божествена благодатна подкрепа, която озарява човешкия разум. Нейната основа е Библията. Истинският християнин не би трябвало да има нужда от апология, защото вярата му е силна. У някои вярващи обаче вярата е по-слаба и тук идва ролята на рационалната защита на вярата. Християнската апология изследва аргументите на противниците на християнството и им отговаря. Християнската апология не изпада (и не трябва да го прави) в непрекъснато критикуване, а се стреми към обективност и е склонна да оцени също така и верните изказвания на опонента. Най-добрата апология обаче не е теоритичната, а практичната: тя се състои в чистия духовно-нравствен живот на християнина – той дава най-добрия отговор на критиците на християнството.

При Александрийския християнски апологет е налично балансирано мнение за древната философия. Тя, особено в лицето на учението на Платон, се разглежда от Ориген като силен съюзник на християнството в борбата му за спечелване на умовете на хората³⁵. Философията достига до определени истини, разкрити и от Бога, или пък взаимствани от Писанието. Но тъй като това знание не довежда да промяна от служението на езическите богове, към такова на истинския Бог, то не ги ползва на практика. Тези философи не оделотворяват това, което иначе знаят. Ориген следва своя учител Климент, че философията може да служи като подготовка за християнина и че доближава до истината, но, за разлика от него не смята, че някои философи са били спасени чрез философията, камо ли, че тя може да се счита за нещо като завет между Бог и гърците.

Християнският апологет, без да проявява притеснение, посочва както

---

³⁵ Jaeger, W. Op. cit., p. 65.

прилики, така и разлики между християнство и философия. Приликите не се отричат, нито омаловажават. Ориген изрично изразява позицията, че не би отхвърлил някоя истина, само защото е казана от някой, който не е християнин – позиция, подобна на тази на св. Юстин. Когато се говори за разликите, това се прави без съзнанието, че *на всяка цена* трябва да бъдат направени опити те да се изгладят.

Интелектуалните способности, богословската ученост и убедителност на Ориген надминават по-голямата част от другите древни християнски апологети. Същевременно неговите знания и умения не са изпразнено от съдържание „умуване“, „интелектуализъм“ с негативна конотация, а начин на живот според Евангелието. Той отдава своя ум в служба на Църквата и за успеха на християнската проповед. Неговата апология на християнството е винаги насочена срещу конкретни проблеми, които Църквата среща вътре или вън от границите си; тя не е само писмена, но и действена, убеждаваща. Тя приканва философите, езичниците, противниците на християнството и еретиците да преминат или да се върнат към истината. Допуснатите от него грешки са факт, но не омаловажават всичко, което е направил за християнството, за съвременниците си, и за бъдещите християни.

V. Заключение

Времето на древните християнски апологети е времето на първите стъпки на християнското богословие. Със сигурност то страда от някои недостатъци, но такива са характерни за всяко начало. Тяхната мисъл, основавайки се на една интелигентна и същевременно вярна на апостолската традиция интерпретация на Свещеното Писание, отправя своя взор към творенията на езическата литература, търсейки възможности за изграждането на мостове. Именно това отместване е началото на богословския диалог между Църквата и света, между нейното учение и философията, вярата и разума, или Йерусалим и Атина³⁶. Този диалог полага първите камъни в градежа на християнската култура.

Както видяхме, християнското богословие, в лицето на древните християнски апологети, настоява за изключителността на истината, разкрита в Божественото Откровение. Източник и критерий за нея е Божественият Логос, Когото писменото Откровение разкрива като пътят, истината и живота (срв. Йоан 14:6). Притежанието на истината обаче не възгордява християнската мисъл да прекрати всеки допир със света и да отхвърли всичко извън нея. Напротив, така се достига до интерпретации които създават пълноценно общуване между света и Църквата.

Централен пункт за това взаимодействие се намира в библейския възглед за отношението между вярата и разума. В него се съдържа не само утвърждаване и единство между вярата и разума, но и възможността критично да се подхожда към всяко знание, стоящо извън видимите предели на Църквата. Стъпвайки на тази основа християнските апологети достигат до идеи, които подчертават убедителността, опитността, интелектуалната и духовна сила на

---

³⁶ По идея, основана върху мисъл на: Osborn, E. *Clement of Alexandria...*, p. 56.

тяхната вяра, която се намира в единство с познанието. Именно поради това те се чувстват свободни да търсят проблясъци на истинското познание навсякъде около тях.

Без съмнение тази тенденция има връзка с възприемането на Господ Иисус Христос като всемирния Логос, Който е източник на всяко едно наистина разумно разсъждение от миналото, настоящето и бъдещето. Неговата дейност не се ограничава само до разкриването Му пред боговдъхновените мъже и жени от Стария и Новия Завет, но обхваща целия свят, цялата история и всеки един народ. Бог вдъхновява полета на човешката мисъл към Него Самия. Този полет може да е бил колеблив, да е срещал трудности, да е изпитвал слабости, но го е имало и е получавал Божествена подкрепа. Възприемането на Иисус Христос като Логоса отстрана на раннохристиянските апологети е централно за виждането им за съвместимостта между вярата и разума. Той дарява хората с интелект, чрез който те, мислейки и опитвайки се да живеят праведно, са способни в някаква степен да намерят истината. По този начин Логосът е инициатор на търсенето, на което в крайна сметка Той е крайна точка.

Християнското богословие, за да формулира позицията си към античната култура, се налага да се адаптира към тогавашните философски тенденции, без това да води до замъгляване на неговите истини. Древните християнски апологети в тази си дейност извършват не „елинизация на християнството“, а „християнизирание на елинизма“³⁷.

В това отношение особена подкрепа оказват идеите за разпръснатото семе на Божествения Логос между всички хора (от св. Юстин), тази за Божествената вдъхновеност на добрите прозрения в античната философия (Атинагор) и разбира се виждането за самата древна философия като резултат от Божия

---

³⁷ Срв. Barnard, L. St. Justin Martyr, p. 2.

промисъл (Климент Александрийски). Също значима роля се пада на виждането, че стойностните учения у древните принадлежат на християните и че авторите им са християни преди Христос (св. Юстин, Минуций Феликс), готовността за обективна оценка на твърдение, независимо от неговия произход (Ориген) и дори опита за създаване на философия, основана на Откровението (при Тертулиан).

Една идея обединява всички древни християнски апологети, обект на изследването – тази за християнството като истинската философия, която превъзхожда системите на античните мислители. Християнската философия е същинският триумф на разума, защото е разкрита от Божествения Разум, както е и съвършената Божествена истина за човека. Християнската философия е истинската мъдрост за ума, както и за човешкото поведение. Тази философия се назовава „християнска“, защото се основава на Божественото Откровение, разкрито в боговдъхновеното Писание. Тя е същевременно и „философия“, защото е разумно разсъждение, пропито с „любов към мъдростта“, която мъдрост извира от Божествената Премъдрост. Християнската философия бележи апогея в разкриването на истината и мъдростта. Тя разкрива в пълнота онова, което подготвящата за нея елинска философия вижда в ограничена степен. Християнската философия наистина внася в човешкото мислене ново измерение – това на вярата (както твърди Лев Шестов)³⁸, но и просвещава човечеството със знания, полезни за един разумен живот. Виждането на апологетите за християнството като истинската философия представлява връхна точка в разкриването от тяхна страна на съвместимостта между вярата и разума.

Чрез написаното в дисертационното съчинение можем да изразим

---

³⁸ Срв. Шестов, Л. Пос. съч., с. 318.

подкрепата си за наблюдението на руския православен апологет Павел Светлов, че Църквата, от времето на апостолите до наши дни „продължава да вижда в разума не враг, а естествен съюзник на вярата и отрицателното отношение към него е напълно в разрез с нейния дух“³⁹.

---

³⁹ Светлов, Павел. Источники ходячего мнения о вере как противоположности разума. Санкт Петербург, 1896, с. 49.

VI. Самооценка на научните приноси

1. Дисертационното съчинение е най-пълното изследване в българската богословска литература, посветено на въпроса за отношението между вярата и разума при древните християнски апологети, като актуален апологетичен въпрос.

2. Чрез анализа на поставената тема, дисертационният труд спомага за изясняването на един въпрос в Християнската апологетика, който е свързан както с вътрешния религиозен живот на самите християни, така и с мисията на Църквата в съвременния свят.

3. Дисертационното съчинение може да послужи като отправна точка или при разработването на други научни изследвания в областта на Християнската апологетика, Християнската философия, Патрологията, Нравственото богословие и Историята на късната античност.

VII. Статии по темата на дисертацията

1. „Вяра и разум (някои библейски основи)“. В: Мисъл, слово, текст, т. 6. Пловдив, 2019, с. 47-58.
2. Ролята на разума за познаването на Бога чрез творението според Марк Минуций Феликс. – В: Литермедия. Шумен, 2020:
http://litermedia.com/index.php?ind=downloads&op=entry_view&iden=297
3. Дилемата „Атина-Йерусалим” през погледа на раннохристиянския апологет Тертулиан. – В: Православие – традиция и съвременност. Пловдив, 2020, с. 62-73.
4. Прозрения на природния разум в търсенето на истината (Атинагор Атински и отношението му към античната философия). В: Богословска мисъл, 2/2018. София, 2021.
5. Насоките за християнската апология според Ориген и основните принципи на съвременната Християнска апологетика – В: Богословска мисъл, 1/2019 (под печат).
6. Свети Юстин Философ и Мъченик и неговият възглед за отношението между християнство и философия – В: Богословска мисъл, 2/2019 (под печат).

VIII. Други статии

1. „Проф. д-р Иван Панчовски като християнски апологет“. – В: Богословското творчество на професор Иван Панчовски и духовно-просветната традиция на Българската православна църква. София, 2018.
2. Хармонията между разумното и верово познание според проф. архим. д-р Евтимий Сапунджиев. – В: Професор д-р архимандрит Евтимий Сапунджиев : Живот, църковна и академична дейност (1884-1943 г.) : Сборник по случай 75 години от кончината му. София, 2020.